

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

---

*Нікітін Ю. О.
м. Суми*

МІСТА І МІСЬКЕ ЖИТТЯ В ГЛУХІВСЬКОМУ, КОНОТОПСЬКОМУ ТА КРОЛЕВЕЦЬКОМУ ПОВІТАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 70 РР. ХІХ СТ.

Проблема розвитку міст та міського самоврядування другої половини ХІХ ст. давно цікавила науковців. Окремим аспектам даної проблеми були присвячені роботи В. Нардової, Л. Лаптевої, І. Дойнікова, А. Гуменюка та ін. [1]. Однак регіональні аспекти цієї проблеми залишаються недостатньо вивченими.

Буржуазні реформи 60-70 рр. ХІХ ст. повинні були сприяти швидкій заміні старих феодальних відносин на нові капіталістичні. Особливу увагу царизм приділяв реформуванню міського життя. Міське положення 1870 р. повинно було створити базу для трансформації старих феодальних міст в капіталістичні. Уряд сподівався створити в містах соціальну опору для реалізації своєї політики (чисельну буржуазію, яка повинна була об'єднатись з представниками привілейованих станів). Сенаторська ревізія 1880–1881 рр. Київської та Чернігівської губерній повинна була зібрати матеріали, що дозволили б всебічно проаналізувати зміни в містах та діяльність новостворених структур.

Чернігівська губернія мала в своєму складі 14 повітових міст. Деякі з них сильно відрізнялися одне від одного не лише чисельністю населення, але й ступенем економічного розвитку. У 1879 р. населення Глухова становило 15112 чоловік, Конотопа – 10769, Кролевця – 10762 (максимальна кількість населення у Ніжині – 31787 чоловік, мінімальна у Острі – 2935) [2]. Сільськогосподарська зорієнтованість краю, відсутність на той час великих підприємств відчутно впливали на чисельність населення повітових міст.

Більшість міст губернії за укладом свого життя, рівнем розвитку економіки та виглядом мало чим нагадували повітові центри (це повністю стосувалось і Глухова, Конотопа та Кролевця). Вони виконували певні адміністративні функції, але

зовнішній вигляд більше нагадував великі села. В них слабо велось кам'яне будівництво, роботи по благоустрою міст та інше.

Для кращого розуміння ситуації, що існувала в містах необхідно проаналізувати склад населення повітових міст.

Склад населення повітових міст (1879 р.) [3].

<i>Міста</i>	<i>Привілейовані стани</i>	<i>Купців та почесних громадян</i>	<i>Міщан та цеховиків</i>	<i>Селяни, козаки</i>	<i>Інші стани</i>
Глухів	1,7%	4,1%	76,7%	12,1%	5,4%
Кролевець	2,3%	2,7%	63,9%	20,6%	10,5%
Конотоп	2,1%	2,3%	57,7%	31,1%	6,8%

Матеріали ревізії вказують на той факт, що плани уряду на формування чисельної проурядової групи населення в містах не були реалізовані. Значну перевагу серед мешканців мали міщани, селяни і козаки, які мали низький рівень освіти і дрібновласницький менталітет. Вони не завжди розуміли проблеми міста і необхідність їх вирішення. Серед мешканців Глухова було зареєстровано неписьмених 65,6%, від загальної кількості мешканців, у Конотопі – 69,9%, Кролевці – 53,8% [4].

Схожою ситуація була в містечках Чернігівської губернії. Населення містечок Глухівського, Кролевецького і Конотопського повітів було досить значним (відповідно 99342 чол.; 104484; 110743) [5]. Однак досить великі показники були пов'язані не з розвитком промисловості і торгівлі, а з великою кількістю самих містечок.

Склад населення повітових містечок за станом у 1879 р. нагадував повітові міста [6].

<i>Міста</i>	<i>Привілейовані стани</i>	<i>Купців та почесних громадян</i>	<i>Міщан та цеховиків</i>	<i>Селяни, козаки</i>	<i>Інші стани</i>
Глухівський	1,4%	0,3%	3,1%	88,1%	7,1%
Кролевецький	1,5%	0,7%	6,5%	85,6%	5,7%
Конотопський	1,1%	0,6%	3,9%	87,2%	7,2%

Переважання серед мешканців містечок представників непривілейованих (і особливо селян і козаків) наглядно характеризує міське життя згаданих повітів.

Міське положення на території Чернігівської губернії вводилося в містах поступово. Так, у Глухові було введено у 1871 р., Конотопі і Кролевці – 1873 р., а на час ревізії положення не було введено в містечку Воронеж Глухівського повіту, Середино-Буді Новгород-Сіверського повіту (в цих місцях існувало спрощене суспільне управління).

У середньому по Чернігівській губернії приблизно 1/10 частина міського населення допускалася до участі в управлінні. Саме цей незначний відсоток в якості виборців допускався до обрання гласних і, таким чином, міг впливати на вирішення суспільних питань. У 1881 р. лише 8,6% мешканців Глухова допускалися до

виборів, 8,7% у Кролевці, 16,7% у Конотопі [7]. Від 6/10 до 7/10 виборців в містах Глухів і Кролевець були неписьменні [8].

Значна частина виборців (близько 4/5 по губернії) була делегована від представників непривілейованих звань та станів (Глухів – 85,2%; Конотоп – 86,1%; Кролевець – 79,8%). Більшість серед непривілейованих виборців становили міщани-домовласники (Глухів – 58,3% від загальної кількості виборців; Конотоп – 45,1%; Кролевець – 49,4%) [9].

Переважання серед виборців представників непривілейованих станів негативно позначалось на формуванні міських бюджетів. Важко уявити собі процвітаючі міста, коли їх громадяни сплачують мізерні податки. Наприклад, оціночний збір у Глухові становив 5 коп., Конотопі – 3 коп., Кролевці – 2 ½ коп. Міська влада Кролевця встановила майновий ценз у 5 коп. (платежів в рік) сплативши які особа допускалась до виборів [10].

Сплачувані виборцями податки на користь міста (1881 р.)

Міста	більше 100 руб.	від 100 до 50 руб.	від 50 до 10 руб.	від 10 до 1 руб.	від 1 р. до 50 коп.	менше 20 коп.
Глухів	0,1%	–	1,4%	16,7%	11,6%	70,2%
Кролевець	0,1%	0,2%	3,7%	31,9%	32,5	31,6%
Конотоп	–	–	–	9,5%	3,7%	86,8%

Наведені факти яскраво підтверджують якісний склад виборців та обираємих ними в міські структури гласних. Переважання малоосвітих міщан і селян серед виборців та гласних вело до частой апатії до міських справ з боку представників привілейованих станів і купецтва. Звичайною справою ставала неявка гласних на засідання комітетів. У Глухові і Кролевці відмічались випадки, коли міські збори не відбувались по 2-3 рази підряд [11].

Відсутність кваліфікованих кадрів і низький рівень розвитку промисловості та торгівлі (або її відсутність) напряду впливали на міські прибутки. Звичайні прибутки міст в губернії складали в середньому приблизно ¼ всіх прибутків (68,7%). У Глухові і Кролевці вони не досягали і половини (відповідно 33,7% і 20%) [12]. Звичайні міські прибутки формувались з міських зборів, прибутків з міського нерухомого майна і оціночного збору.

Під час ревізії чиновники відмічали, що витрати в містах перевищували прибутки в середньому по губернії в 2 рази. І це при тому, що прибутки з міського нерухомого майна збільшились у 1,5 рази.

Звіти місцевих чиновників дозволяють зробити висновок, що більшу частину нерухомого майна міст становила земля, а не будинки, фабрики і заводи [13].

Міста	Кількість будинків, фабрик та інших оброчних статей	Землі	Загальний прибуток з них
Глухів	7	63 дес. 1236 саж.	6984 р. 60 коп.
Кролевець	1	1062 дес. 1691 саж.	3050 р. 85 коп.
Конотоп	3	27 ¼ дес.	150 р.

Порівнюючи кількість нерухомого майна за період 1864–1879 рр. чиновники відмітили збільшення кількості фабрик, будинків та інших оброчних статей у Глухові і Кролевіці приблизно у 3 рази. Ці зрушення сприяли розвитку міської інфраструктури і будівництву.

На час ревізії особливу увагу при будівництві приділяли протипожежній безпеці (більшість будинків були дерев'яні). У 1880 р. в Конотопі було видано 280 дозволів на будівництво дерев'яних одноповерхових будинків і лише 3 кам'яних. Кролевецькі чиновники видали відповідно 115 дозволів (заявок на кам'яні будинки не поступало). У Глухові за період з 1872 по 1880 р. було збудовано 359 дерев'яних одноповерхових будинків і 4 кам'яних. Окремо велась у повітових містах статистика будівництва дерев'яних будинків на кам'яному цоколі [14].

Нагляд за будівництвом у кожному повітовому місті був у компетенції землемірів, управ (Глухів) і поліції (Конотоп, Кролевець). Будівництво ж велось за планами, що складали замовники і затверджували в управі. У жодному повітовому місті Чернігівської губернії не було міського архітектора.

Міські управи робили деякі кроки для благоустрою і безпеки міст. У Глухові було прийнято постанову, що визначала частину міста де дозволялось крити будинки соломною [15]. Конотопська управа зверталась до уряду, за дозволом змінити план міста і розширенням кордонів міста. Однак уряд не підтримав клопотання.

Негативно оцінили ревізори пасивність місцевої влади в питанні відсутності водогонів (навіть не планувались). У Конотопі воду розвозили 6 водовозів і брали в колодязях, а в Кролевіці і Глухові населення брали воду з колодязів [16].

У ще гіршому стані знаходилося освітлення повітових міст. Лише в 4 містах існувало керосинове освітлення (Чернігів, Глухів, Городня, Стародуб). Газового в губернії не було. З введенням міського положення у Глухові кількість ліхтарів збільшилась з 71 до 125 (робота одного ліхтаря коштувала місту приблизно 3 р.) [17].

Більшу увагу міські управи приділяли питанню будівництва і ремонту доріг. Це було пов'язано з обов'язками, що були покладені на міські структури існуючим в той час законодавством. На час ревізії замощення робилось лише у 2 містах (мостові мали Чернігів і Глухів). У Глухові при введенні міського положення було замощено 7393 кв. саж. (по 3 р. 32 ½ к.). Під час ревізії замощено в місті було ще 2956 кв. саж. (витратили 27955 р. 65 к., по 2 р. 70 ¼ к.). В Конотопі чиновники вирішували проблему шляхів по старому. Ями завальовали хмизом (1 кв. саж. такої гаті коштувало місту від 2 р. до 3 р.) [18].

Більше уваги місцева влада приділяла підтримці поліції. У Глухові на утримання поліції витрачалось 54,1% всіх обов'язкових міських витрат, Конотопі – 50,3%. Ці витрати включали в себе будівництво і утримання службових приміщень та житла поліцейських чинів.

Чисельними в містах були трактири, готелі, які приносили на користь міського бюджету досить значні кошти [19].

<i>Міста</i>	<i>Готелі, трактири</i>	<i>Питні заклади</i>	<i>Постоялі двори</i>
Глухів	105	не має даних	80
Кролевець	10	46	13
Конотоп	24	50	67

Однак це чи не єдина галузь міського життя, що розвивалась досить інтенсивно і стабільно. Слабкий рівень торгівлі та промисловості був характерний для всіх повітових міст. У Кролевеці були відсутні перукарня, красильні, кравецькі, чоботарські майстерні.

Таким чином, наведені факти дозволяють стверджувати, що міста Чернігівської губернії на початку 80-х рр. XIX ст. лише робили перші кроки по шляху трансформації до капіталізму. В містах все ще зберігались головні соціальні групи, які більше були характерні для феодальних міст. Провінціальний менталітет і селянська психологія були характерні для мешканців міст губернії. Багатоукладність економіки міст змушує по-новому задуматись над проблемою формування нових соціальних груп (буржуазії і пролетаріату) і капіталізму. Плани царизму закладені в міському положенні 1870 р. в окремих напрямках не були реалізовані. Міщани-домовласники і селяни з об'єктивних і суб'єктивних причин не могли очолити реформування міського життя. Шукаючи вирішення старих і нових проблем міст уряд пізніше піде на прийняття нового міського положення 1892 р. Регіональний аспект розвитку міського самоврядування у другій половині XIX ст. потребує подальшого дослідження.

Л і т е р а т у р а :

1. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л.: Наука, 1984; Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – СПб.: АТОН, 1994; Лаптева Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. – М.: Диалог, 1999; Дойников И.В. Городская реформа 1870 г. и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование). Автореферат дис. ... канд. историч. наук. – М.: Российский социально-политический институт, 1991; Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в II пол. XIX ст. Автореферат дис. ... канд. історич. наук. – К.: Інститут історії АН України, 1993.
2. Російська національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина Санкт-Петербург (далі РНБ). – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 29.
3. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1657. – Арк. 32.
4. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1656. – Арк. 40.
5. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1345. – Арк. 42.
6. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 52–53.
7. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674. – Арк. 7.
8. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. В. 2-х ч. – СПб., 1882. – Ч. I. – С. 29.
9. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1639. – Арк. 33.
10. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. В. 2-х ч. – СПб., 1882. – Ч. I. – С. 104–105.
11. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674. – Арк. 22–30.
12. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. В. 2-х ч. – СПб., 1882. – Ч. II. – С. 3.
13. Там само. – С. 262–269.
14. Там само. – С. 352–356.
15. Там само. – С. 373.
16. Там само. – С. 378–380.
17. Там само. – С. 385.